

TELEVİZYON SÖYLEMİNİ ÇÖZÜMLEME YÖNTEMİ ÜZERİNE ÖNERİLER•

Marlène Coulomb-Gully••

Türkçesi: Mete ÇAMDERELİ•••

Propositions pour l'analyse du discours télévisuel

Contrairement à certains structures closes –dont le poème est le parangon-, le texte télévisuel ne peut être appréhendé en dehors des conditions de production, de circulation et de réception des messages qui le constituent. Seule paraît donc appropriée une méthode d'analyse qui conjoint dans son principe ces différents pans de l'activité énonciative; la supériorité de l'Analyse de discours par rapport à l'analyse de contenu est sur ce point évidente. La définition des corpus en découle.

Mots clés: télévision, méthodologie, corpus, analyse de discours, analyse de contenu

.....

• "Propositions pour une méthode d'analyse du discours télévisuel", *Mot. La politique en chansons*, Lyon, ENS Editions, Sayı 70, Kasım 2002, s.103-112'den, söylem ve içerik çözümlemesi tartışmalarına bir açılım kazandırmak ve yaşanan kavram kargaşasına değişik bir bakış açısı sağlamak amacıyla Türkçeye aktarılmıştır (ç.n.).

•• Prof., Toulouse2-Le Mirail Üniversitesi

••• Doç.Dr., İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü

Ben sunuşumda, yöntem ve bütünce kavramlarına değinmek ve onları televizyondaki haber söylemiyle ilişkilendirmek istiyorum¹. Medya söylemi ve özellikle de televizyon söylemi üzerine incelemeler çok değişik alanlarda (sosyoloji, siyaset bilimi, dilbilim, tarih, vb.), çoğu kez de sosyal bilimlerde uğraş veren araştırmacılarca yapılmaktadır. Bu tür incelemelerde en yaygın yöntembilimsel yaklaşım ve bütünce tanımı, araştırmacıların formasyonlarına ve köken disiplinlerinde kullandıkları egemen yöntemlere kısmen bağımlıdır. Benim, yazınsal çözümmeden gelen biri olarak, bu sorunlar karşısında burada takınacağım tutum, benzer sorunlarla karşılaşan bir tarihininkinden muhtemelen ayrı olacaktır.

Bu inceleme alanının yeni olduğunun bir kez daha altını çizmek istiyorum. Yazılı söylem üzerinde çalışan uğraşdaşlarımın, arkalarında çoğu kez bin yıllık bir araştırma geleneği varsa da, benim gibi görsel-işitsel söylemle ilgilenenler, olsa olsa birkaç on yıla yaslanırlar. Bunları söyledikten sonra, sunuşum boyunca, önümüzde duran yöntem ve bütünce sorunlarına gerektiğinde şematik, hatta bazen de eksiltili bir bakışla yaklaşacağım.

Eleştiri kuramları ve televizyon söylemi

Tarihçeye ilişkin böylesi bir giriş, kısa tutulursa derin kuşku yaratabilir. Biraz daha derinleşmek kaygısıyla tarihsel çerçeve genişletilebilir. Çünkü bu tutum, eleştirel yaklaşımlar yoluyla, televizyon söylemine ve, bana uygun görünen, onun incelenme yöntemlerine ilişkin özgüllükleri belirleme olanağı verir.

70'li yıllar ve yapısalcılık

Canlı görüntü üzerine yapılan ilk eleştirel çalışmalar sinema (bu alanda önemli referanslardan biri André Bazin'dir) üzerinedir, ama ben 60-70'li yıllar ve Christian Metz'in temsilcisi olduğu göstergebilimsel yaklaşım üzerinde biraz duracağım. Metz'in ünü makalesini² anımsayalım. Metz, orada, inceleme nesnesini bütünüyle özerk biçimde ele alırken, eleştirisini tamı tamına dilsel çözümleme ilkelerine dayandırıyor. Dilbilimsel modelin egemen - totaliter dememek için egemen- olduğu sıkı yapısalcılık dönemidir bu dönem. Yapısalcılığın temel ilkesi içkinliktir; inceleme nesnesi, bu yüzden, üretim, alımlanma gibi koşullardan bağımsız olarak "kendi içinde" ele alınır.

Bu bakış açısının televizyon söylemi çözümlemesine yararı ne peki?

Bu tür bir yaklaşımda televizyonun zaten az yararlı olduğu kabul edilir. Gerçi onun estetik nitelikleri, bir şiir ya da bir roman gibi bir filmin de kapalı bir yapı olarak algılanabildiğini ortaya çıkarıyorsa da, bu yapı televizyonun kendisi için kesinlikle böyle değildir. Televizyonun bu dönem boyunca hiç incelenmemiş olması ya da sinemaya göre bir alt-tür; yinelemecilik, basmakalıpçılık, ölçünleştirme gibi iyiden iyiye olumsuz özelliklere sahip bir alt-tür olarak ele alınmamış olması, kuşkusuz böylesi bir yaklaşımdan kaynaklanır. Öte yandan, televizyon karşısındaki tutum değişikliğini gözlemlemek için 70'li yılların sonunu ve 80'li yılların başını beklemek gerekmiştir.

80'li yıllar ve edimibilim

Bu dönemde, eleştirel kuram düzleminde bir paradigma değişimi gözlenir. Gerçekten de, zamanla, benim de anımsadığım bu kökten yapısalcılığın sınırları bilinir ve bir metni, alımlanma niteliğinin olduğu gibi üretilme niteliğinin de ötesinde, kendi bağlamına bağlamanın yararı yeniden bulgulanır. Bu dönem, kuramsal düzlemde devindirici bir disiplini kuran dilbilimin, Austin aracılığıyla edimibilimi bulguladığı dönemdir.

Bir kez daha çok şematik biçimde denilebilir ki, edimibilimin gücü, metni bağlamına bağlamak ve her sözcenin, onsuz anlaşılabilir olmadığı sözceleme çalışmasına bağlanmasının gerektiğini düşünmektir.

Medyanın kendine özgü yapısı, iletilerin üretilme, dolaşım ve alımlanma koşullarında saklı olduğundan, televizyonun da bu bakış açısı değişikliğine ulaşmak zorunda kaldığı görülür. Onun yapısalcı bir yaklaşımla bütünleşmesi mümkün olmayan bu ayırdedici özelliği, kendine edimibilimsel yaklaşımlarda ideal bir çerçeve çizer. Televizyon, bu nitelikleriyle kendisinin sinemaya göre daha özgül bir yapıda olduğunu gösterdiği anda, bütüncül bir inceleme nesnesi olarak ortaya çıkar³.

Söylemeye çalıştığım, kimi söylem türlerinin diğer yöntemlerden çok belli bir çözümleme yöntemi ile birlikte geliştiği, ya da değişik biçimde formüle edilen kimi yöntemlerin kimi söylem türleri karşısında diğerlerinden daha üretici olduğudur. Yapısalcılık özellikle bir şiir gibi kapalı bir yapı karşısında daha iyi işlerken, edimibilim televizyon söylemi gibi açık yapılar karşısında daha işlevseldir.

Edimsel tutum ve televizyon söyleminin çözümlenmesi

80'li yılların başında, televizyon üzerine yapılan araştırmalar, uygun bir inceleme çerçevesi bulur. Bu çerçeve, aynı zamanda, iletinin üretilme, dolaşım ve alımlanma koşullarının temel teşkil ettiği medyanın özgüllüğünü açıklar.

Televizyonun incelenmesi öncelikle edimbilime uygun bir yöntemi gerektirir. Bu yöntem, bağlamın bir sözce etrafında asla yalın biçimde bulunmaması, ama sözceyi yapılandırması yüzünden, televizyon söylemini iletişimsel bağlamı ve yan-metinleriyle bütünlükler.

İletişimsel bağlamında televizyon söylemi

- Öncelikle üretim koşulları:

Beni burada öncelikle ilgilendiren, televizyonda haber söyleminin üretim koşullarından ayrılmazlığıdır. Bu noktanın üzerine gitmeyeceğim, ama profesyonel ortaklıkların, medya profesyonellerinin ve gazete ekiplerinin -bütün bu grupların yaklaşımlarının aynı olabileceğini varsayalım-, haber söyleminin yapılandırılmasında dikkate alınması gereken birincil unsur olduğu da açıktır.

Örneğin TF1'de yayınlanan haberler Bouygues grubunun çıkarlarına ters düşmemek zorundadır. İran/İrak savaşının perdelenmesinde ya da Bouygues-BTP'nin yapımında yer aldığı Lyon çevreyoluna ilişkin perdenin, kullanıcıların itirazları üzerine aralanmasında gördük bunu⁴.

-Sonra, alımlanma sorunu, ve daha özgül olarak televizyon kullanıcılarının alımlanması ve iletilerin yorumlanması sorunu:

- Yayın programlarının haberleri aileye dönük gösterimler⁵ haline getirdiği hesaba katılmazsa, örneğin, 20 saatlik haberlerde değinilen konuların seçimi kullanıcılar tarafından hiç anlaşılmayacaktır: rahatsız eden bir haber yok, daha çok bir tebessümle bitirilmesi istenen “tatlı” haberlerde hikaye mantığından yararlanan bir düzenleme söz konusu.

Salı akşamları Cinq'teki (birinci Cinq versiyonu Berlusconi'ninkidir) pornografik film yayınını onaylamayan da bu kullanım mantığıdır. Salı akşamları, çarşamba günü dersi olmayan öğrenciler geceyi televizyon başında geçirirler... ve tersi nedenlerle, pazar akşamları M6'ninkilerin başarısını sağlayan da bu mantıktır: Pazartesi okulları olan çocuklar gece erkenden yatarlar...

- *Televizyon izleyicisinin toplumsal aidiyeti, iletinin alımlanması ve çözülmesinde temel teşkil etse bile, yorumlanma bakımından, programlar bir düşünce önerisi olarak işlev görürler. Questions à domicile yayını (seksenli yıllarda, TF1'de Anne Sinclair ve Pierre-Luc Séguillon sonra da Jean-Marie Colombani tarafından sunulmuştu), üreticilerinin tasarladıklarının tersine, “büyükler”in özel yaşamlarına girme olanağı veren bir “kamu” yayınından öte siyasal bir yayın olarak pek düşünülmemişti; buna karşılık, yayın ilkeleri gereğince evlerinde çekim yapılmasını istemeyen ama çalışma yerlerinde çekime izin veren siyasi kişiliklerce programın bir oyun olarak düşünülmesi de bundandır⁶.*

Televizyon söylemi ve onun iletişimsel yan-metni

Televizyon haberleri ve genelde haber söylemi televizyon izgarasına ilişkin bir andır ve özellikleri, diğer haber söylemlerinde

(basın, özellikle radyo ve sinema aktüalitelere) olduğu gibi, diğer televizyon programlarına göre biçimlenir.

Haber söyleminin temelindeki sözleşme, TG'nin (Televizyon Gazetesi) tüm sahne tasarımının da tanıklık ettiği bir *güvenilirlik ilkesine* dayandırılır: kaynak belirtme, canlı yayının önemi, alan ve röportaj desteği, sonuçta bütünüyle (tümükapsayıcılık, yansızlık, çeşitli bakış açıları içeren) gerçeğe yakın bir sanallık içinde kurgulanan bir söylem bu ilkeyi betimler.

Ama haber sözleşmesi temelindeki bu güvenilirlik ilkesine koşut olarak haber söylemi, TV söyleminin temelinde yer alan *ele geçirme ilkesine* ters düşmemek için, televizyon medyasına özgü söylemsel kurallara göre üretilmelidir: bir yıldız sunucunun bulunması ve TG'yi kuran görüşmenin sahnelenmesi, haberin olay haline getirilmesi, gecikmenin dramaturjisi, vb. bundan dolayıdır⁷.

Haber söyleminin iletişimsel bağlamı ve yan-metniyle biçimlenmiş televizyon söylemi, kendisini her açıdan yapılandıran bu öğelerin dışında kavranamaz. Bağlamın bir sözcük çevresine asla kolayca yerleşmediği, her yerde olduğu gibi burada da görülür: söylem -medya/televizyon söylemi-, ancak bağlamı belirleniyorsa vardır.

Televizyon söyleminin, televizyonda haber söyleminin, onu her açıdan kuran ve yapılandıran bu bağlamsal ve yan-metinsel öğelerin dışında düşünülemez olması ortaya konunca, yöntembilimsel ve bütüncüye ilişkin tutumlara da bakmak gerekecektir.

Yöntemler – Bütünceler

Söylem çözümlemesi/içerik çözümlemesi

Televizyon söyleminin üretim koşullarının, dolaşım ve alımlanma koşullarının söyleme ekli dış baskılar yapan basit ayrıntılar olmadığını, ama onların bu söylemin kurucuları, yapılandırıcıları olduğunu, onu “biçim vermek” anlamında enforme ettiklerini gördük. Bu da, yöntembilimsel olarak benim televizyon söylemine uyguladığım çözümlemede, sözcelsel etkinliğin bu değişik düzlemlerini sürekli birleştirmek zorunda olduğum anlamına gelir.

Sözcemele (üretim/alımlama) çalışmasını sözcelsel üretimin kurucusu olarak düşünmekten ve sözce/sözcemele ayrımını reddetmekten ibaret olan bu tutum, içerik çözümlemesinin (İÇ) yerine söylem çözümlemesi (SÇ) demek alışkanlığı kazanılmasıyla biçimlenir.

İÇ'in enformasyon ve iletişimde, özellikle de televizyon söylemi çözümlemesinde ve sosyal bilimlerden doğan ortamlarda çok kullanıldığı görülmüştür. Yukarıda söylediğim nedenlerden, bu yöntemin, boylamasına/artsüremli incelemeler dışında SÇ'den daha az doğru olduğunu sanıyorum⁸.

İÇ, başlatıcısı Bernard Berelson'un terimleriyle “iletişimin açık içeriğinin nesnel, dizgesel ve nicel betimlemesi için geliştirilen ve onu yorumlamak amacı güden bir araştırma tekniği”⁹ olarak tanımlanabilir. Buna karşılık SÇ, İÇ'in bir yandan “iletişimin açık içeriği” diğer yandan iletişim durumu dediği şeye ayrı ayrı yaklaşmayacak, ama onları sıkı sıkıya birleştirmeye çalışacaktır. SÇ'de “her sözcelsel etkinlik, bir söylem türüyle ilişkilendirilir:

söylemin ortaya çıktığı toplumsal yer, geçtiği oluk (yazılı, sözlü, görüntülü...), içerdiği yayın tipi, metnin düzenleniş biçiminden ayrılamaz"¹⁰.

Bu girişim belki biraz pervasızdır ama, bu sorun hakkında P. Favre'in yaptığı bir incelemenin yardımıyla, iki yaklaşım arasında bana mevcut görünen başlıca karşıtlıkları özetlemeye ve SÇ'nin televizyon söylemi çözümlemesinde İÇ'e kıyasla bana neden daha uygulanabilir görüldüğünü göstermeye çalışayım¹¹.

İçerik çözümlemesi	Söylem çözümlemesi
sosyal bilimlerden doğmuştur	dilbilimden (dilbilimdeki bir iç kopuştan/Harris) doğmuştur
gerçeğe göre söylemin saydam olduğunu öne sürer	gerçeğe göre özerk bir söylemin donuk olduğunu öne sürer
çözümleme ölçütleri incelenen söylemde dışsaldır: <i>a priori</i> olarak tanımlanmış ölçütlerden hareketle belirginleştirme (tümdengelimli yöntem)	çözümlemiş metnin okunmasından doğmuş,-biriken bilgi kimi <i>a priori</i> çözümleme ölçütlerini tanımlama olanağı verse bile-içsel çözümleme ölçütleri (tümevarımcı yöntem)

söylemin küçük parçalara ayrılmasını gerektirir: metnin öğeleri kategorilere ayrılmıştır, metinsel yapıyı hesaba katan yazılımlar artık varsa da, yalıtılmış birimler (sözcükler...) üzerinde çalışılır	metnin tüm yapısı dikkate alınır; yapı metnin anlamında birincil olarak düşünülür
nicel yaklaşım (sayma, sıklık kavramları, ortalama, süre...)	özellikle nitel yaklaşım
metinlerin istatistik olarak temsil edebilirliği öngörülür	çözümlenen söylemlerin üretilme, dolanım ve alımlanma koşullarına ayrıcalık tanınır
çözümleneler istatistik ve tematiktir	çözümleme, bir yer ve bir tür ile ilişkili sözcüksel etkinliğe ayrıcalık tanır
bütüncü: türdeş ve tümükapsayıcıdır	türdeşlik ve tümükapsayıcılık gerekli değildir
yöntemin yeniden üretilebilirliği (çünkü çözümleme ölçütleri çözümlenen söylemlere dışsaldır)	yöntemin dizgesel yeniden üretilebilirliği yoktur (çünkü, biriken bilgi belli bir yeniden üretilebilirliğe izin verse de, her söylem kendi çözümleme ölçütlerini doğurur)

İki paradigına giderek daha az su sızdırmaz gibi görüldüğünden bu karşıtlıklar, kuşkusuz şematiktir (İÇ, özerk

olarak açılımını sürdüren salt anlamıyla çözümlemeyi dışardan yapmasına karşın, incelediği söylemlerin üretim ve alımlanma sorununu da hesaba katmaya çalışır), ama televizyon söylemine ilişkin yaklaşımı kendine konu edinen SÇ'nin yararlılığı ve uygunluğunu, sanırım, daha iyi betimleme olanağı verirler.

Yöntem ve onun bütüncenin seçimi ve tanımlanmasındaki önemi

Görülüyor ki, İÇ için bütünce, türdeş ve tümükapsayıcı olmalı ya da, ilkece parçanın bütünü yansıttığı varsayıldığından, temsil edebilirlik koşullarını yerine getiren örneklem ilkelerine dayanmalıdır.

SÇ, bütünce sorununu değişik biçimde ortaya koyar, ağırlık başka yerdedir. Tümükapsayıcılık, hatta türdeşlik onun için bir amaç değildir; bunlar daha çok ayrıcalıklı anlardır, onu ilgilendiren bir bütünceye özgü pasajlardır, sözce ile sözceleme arasındaki bağın, yayın, üretim ve alımlama arasındaki ilişkinin daha iyi açıklandığı kırılma çizgileridir. Ayrışıklığın, ya da her durumda türdeş ile ayrışık arasındaki gerilimin SÇ'de bütünceyi kuran şey olduğunu bile söyleyeceğim, çünkü amaç söylemin üretim, dağıtım ve alımlama koşullarında bir ayrımlar –“ayrımlar”?- dizgesi ortaya çıkarmaktır.

Örneğin Véron'un ünlü makalesinde böyledir. Orada, Véron, televizyon haberlerine özgü sözceleme düzeninin işleyiş biçimini çözümler¹². Bunu yapmak için, aslında TG'de sözceleme düzeninin özgüllüğünü oluşturan sunucu tarafından izleyicinin ele geçirilme stratejisinin (sunucu izleyicinin gözünün içine bakar ve onun

bakışını başka yerlere doğru yönlendirir) açıkça dile geldiği görsel-ışitsel söylemin birleşme anlarını seçecektir.

Bu aynı sorunla (TG'ye özgü sözceleme düzenini belirginleştirmekle) karşı karşıya kalan İÇ, değişik katılımcıların bütün jestlerinin, bütün sözlerinin, bütün bakışlarının hesaba katılacağı bir protokole göre, tüm TG'leri belki dakikası dakikasına ya da saniyesi saniyesine çözümlemek zorunda kalacaktır.

Ama büyük bir olasılıkla bu tür bir sorunla başa çıkamayacak, bu tür bir sorunsala giremeyecektir. İÇ ve SÇ, aynı çözümleme nesnelileriyle ilgilenebilirlerse de, aynı amaçları taşımadıkları için onlara aynı soruları soramazlar.

(...)

Bu yan-metinsel ve bağlamsal öğelerin önemini anımsatmak yeterli değil, onları araştırma sorunsalıyla bütünleştirmek ve benim yukarıda üretim/yayın/alımlama gibi şeyleri belirtmek için yaptığım sözce/sözceleme arasındaki ayrımı kaldırmak gerekir; üretim/yayın/alımlama çözümlemede birbirlerine bağlı olmalıdır.

Bu ilke bir kez ortaya konunca ve inceleme nesnesine uygun olan SÇ'nin, televizyon söylemlerinin çözümlenmesi için yeğlenebilir gibi görünmesi olumsuz, onun İÇ'e göre en zayıf yanının yöntemin yeniden üretilebilirliğinde olduğu görülür. Tümünü bildik işlemlere (sözlüksel ve sözdizimsel birimlerin saptanması, sıralanması, sayılması,... sonra da yorumlanmasına) dayanan İÇ'in tersine, SÇ kısmen de olsa sezgisel öğelere dayanır; önceden söylenen ilkelerin dışında her söylemsel bütünlük salt kendi çözümlemesinin öğelerini oluşturacak (SÇ'deki içsel

çözümleme ölçütlerini anımsayalım), her sorunsal kendi araştırmasına ilişkin özgül araçları bulacaktır.

İÇ'te üretilen şeyin tersine, her şeyin her defasında, hiçbir şey bulamama riskine karşın yeniden keşfedilmesi gerekir. İÇ'te düzenek bir kez işletildi mi her zaman bir sonuç üretmekle biter: Her zaman sayılacak (kuşkusuz, az çok uygun) şeyler ve her zaman o konu hakkında yapılacak yorumlar (onlar da az çok uygundur) bulunur. İÇ'in kısmi başarısını açıklayan da kuşkusuz bu başlangıçtaki kolaylıktır. Buna karşılık SÇ'de, televizyon söylemine özgü bağlamsal ve yan-metinsel öğeleri bir araya getirmekten ibaret olan çözümleme *ilkeleriyle uygulama* arasında gerçek bir nitel sıçrama söz konusudur.

SÇ ile İÇ'in, değişik biçimlerde yaklaştıkları aynı inceleme nesnesi üzerine çalıştıkları da olur. Ama çoğu zaman, aynı çözümleme nesnelere üzerine gitmez, özellikle aynı soruları sormazlar. Eskiden, uzun diziler ya da kesintili veriler üzerinde çalışmak için İÇ'in biraz yetersiz gibi görüldüğünü yukarıda anımsadık. Bütün bunlardan sonra, toparlayıcı biçimde bitirmek istersek, SÇ ile İÇ'in birbirlerinin tamamlayıcıları olduklarını söyleyebiliriz...

Notlar

¹ Bu makale, Söylem Çözümlemesinde Bütüncelere Yaklaşım konusuna ayrılan Journé d'étude de Mots'da sözlü olarak sunulmuştur. Dominique Maingueneau'ya, metni titiz biçimde yeniden okuduğu için teşekkür ederim.

² Christian Metz, "Le cinéma: langue ou langage?", *Communications*, Sayı 4, 1964, s.52-90.

³ Bkz., "Théorie du cinéma et crise de la théorie", *Hors cadre*, sayı 7, 1889.

⁴ Bu konu hakkında bilimsel sayılabilecek çok sayıda çalışma var. En iyilerinden biri, sanayi başkanları, iletişim grupları ve medyalar arasındaki ilişkilerin tümü kapsayıcı bir panoramasını veren *Le Nouvel Observateur*'ün 1999 Haziran sayısı. Ayrıca yalnız TF1 kanalı için bkz. P.Péan et Ch. Nick, *TF1, Un pouvoir*, Paris, Fayard, 1995. Gazeteciler açısından bkz. S. Halimi, *Les nouveaux chiens de garde*, Liber Raison d'agir, Paris, 1997.

⁵ Anglosaksonlar bu konuda "*less objectionable program*"den söz ederler.

⁶ Bu konuda bkz., B. Le Grignou ve É. Neveu, "Émettre la réception, préméditation et réceptions de la politique télévisée", in *Réseaux*, Dizi dışı, 1991, s.65-94.

⁷ Haber söylemine ilişkin ilkelerden güvenilirlik ve ele geçirme ilkeleri konusunda bkz., P. Charaudeau, *Le discours d'information médiatique*, INA-Nathan, 1997.

⁸ Bu yöntem bilimsel postüla konusunda bkz. G. Lochard, J.-Cl. Soulages, *La communication télévisuelle*, A. Colin, 1997; F. Jost, *Introduction à l'analyse de la TV*, Ellipses, 1999.

⁹ *Content analysis in communication research*, Glencoe Ill: Free Press, 1952, s.18, M Grawitz, *Méthode des sciences sociales*, Paris, Dalloz, 1972. Ayrıca Bkz. Jean de Bonville, *L'analyse de contenu des médias*, Boeck Université, 2000.

¹⁰ D. Maingueneau, *Analyser les textes de communication*, Dunod, 1998, s.2.

¹¹ P. Favre, "Analyse de contenu et analyse de discours – Sur quelques critères distinctifs", *Études offertes au Professeur É. De Lagrange*, Université de Clermont I, 1978.

¹² É. Véron, "Il est là, je le vois, il me parle", *Communications*, 38, 1983, s.98-120.